

TURİZME VE İHRACATA DAYALI BÜYÜME: 1980-2005 TÜRKİYE DENEYİMİ

M.Kemal DEĞER^(*)

Özet: Gelişmekte Olan Ülkelerin (GOÜ) ekonomik performanslarını etkileyen önemli faktörlerden birisi, mal ve hizmet ihracatıdır. İhracata dayalı sanayileşme stratejilerinin teorik faydalarına rağmen, genellikle ilksel mal ihracatçısı olan GOÜ'lerin yaşadıkları sıkıntılar, turizm ve hizmet ihracatının önemi artırmıştır. Turizm, yurtiçi ekonomide çarpan ve ileri-geri bağlantı etkileri nedeniyle üretim ve istihdam artışına neden olabilmektedir. Ayrıca turizm, başta küçük ülke ekonomileri olmak üzere birçok GOÜ'nün ihraç ettiği mal karmasını çeşitlendiren önemli bir araçtır. Bu çalışma, 1980-2005 dönemi mal ihracatı ve turizmden elde edilen döviz gelirlerinin Türkiye'nin ekonomik büyümesi üzerine etkilerini araştırmaktadır. Sıradan En Küçük Kareler (SEK) sonuçlarına göre, mal ihracatı Türkiye'nin ekonomik büyümesinde pozitif ve istatistiki olarak anlamlı etkilere sahipken, turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde anlamlı bulunmamaktadır. Turizm ve mal ihracatı gelirleri birlikte ele alındığında, toplam ihracat gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde istatistiki olarak anlamlı etkilere sahip olduğu bulunmuştur. Bununla birlikte ekonomik büyüme üzerine turizm ve mal ihracatının uzun dönemli etkileri, Johansen eş-bütünleşme testi ile ortaya konulmuştur. Bu sonuçlar, dış ticaret gelirlerinin Türkiye ekonomisi için mevcut ve gelecek dönemler açısından önemini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: İhracata Dayalı Büyüme, Turizme Dayalı Büyüme, Birim Kök Testi, Zaman Serisi Regresyon Analiz, Eş-bütünleşme Testi

Abstract: One of the factors affecting Developing Countries' economic performance is commodity and service exports. In spite of benefits of export-led industrialization policies in theoretical framework, priority of services exports, especially tourism, has increased because of problems of developing countries that usually export primary goods. Tourism might increase production and employment because of multiplier effect and forward-backward linkages. Furthermore, tourism is an important means of diversification of export goods in developing countries, especially small countries. This article has investigated effects of goods export and tourism earnings on Turkish economy between 1980 and 2005, one by one. According to Ordinary Least Squares' (OLS) results, tourism earnings have no important effects on Turkish economic growth, while commodity exports have statistically significant and positive effects. Effect of aggregate exports including merchandise export and tourism earnings on economic growth is statistically significant. However, long run effects of commodity export and tourism earnings on economic growth are found by Johansen co-integration tests. These results bring out importance of foreign trade earnings for Turkish economy at the moment and the future time.

Keywords: Export-led Growth, Tourism-led Growth, Unit Root Test, Time Series Regression Analysis, Co-integration Test

I. Giriş

Küreselleşen dünyada, GOÜ'lerin ekonomik büyümelerine etki eden önemli faktörlerden birisi de mal ve hizmet ihracatından elde edilen döviz

^(*) Yrd.Doç.Dr. Atatürk Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü

gelirleridir. Bu bakış açısının oluşmasında, 1960'lı yıllarda başlayan ve özellikle de 1980'li yıllardan sonra giderek popüler hale gelen ihracata dayalı ekonomik büyüme stratejisinin birçok GOÜ'nin ekonomik büyümesinde önemli bir faktör olduğu deneyimi ile buna bağlı oluşan literatür etkili olmuştur. Ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmek için GOÜ'ler, üretim için gerekli olan teknolojiyi içeren sermaye ve ara mallarını yurt dışından ithal etmek durumundadırlar ki, bu durumda kalkınmanın finansmanı için tasarrufların yeterliliği sorunu aşılsa bile, döviz açığının ortaya çıkacağı açıktır. GOÜ'lerde ihtiyaç duyulan yatırım ve ara malı ithalatı, mal ve hizmet ihracatından elde edilen kazançlarla finanse edilmesi mümkündür. GOÜ'lerin gerek ihraç ettikleri ürün sayısının yetersizliği, gerekse ihraç edilen ürünlerin niteliği, mal ihracatından elde edilen gelirlerin küçük ve istikrarsız olmasına da yol açmaktadır. Bu durum ise, ekonomik büyüme için gerekli olan ithalatın karşılanmasında bir takım sorunları beraberinde getirmektedir. İhracat gelirlerinin yetersiz ve istikrarsız olduğu ülkelerde bu sorunu gidermede ön plana çıkan faktörler arasında, ihraç mallarının ve piyasalarının çeşitlendirilmesi yer alırken; bir diğer önlem olarak tarihi ve doğal güzelliklere sahip ülkeler için turizm kazançları olmaktadır. Bu gelişmelere ışığında son yıllarda GOÜ'lerin büyük bir kısmı, tarımsal ürünlerin ticaret hadlerindeki bozulma ve imalat sanayi ürünlerine yönelik yüksek koruma düzeyleri nedeniyle alternatif bir büyüme kaynağı olarak turizme ağırlık vermeye başlamışlardır (Sinclair, 1998: 1).

Türkiye ekonomisi için ihracat ve turizmden elde edilen döviz gelirlerinin önemi, son zamanlarda özellikle IMF destekli istikrar politikalarının yoğun bir şekilde uygulanmaya başladığı 1999'dan itibaren giderek önem kazanmaya başlamıştır. Kronik enflasyonla mücadelede, yurtiçi talep daraltılmasını öngören sıkı para ve maliye politikalarının uygulanması, Türkiye örneğinde olduğu gibi ekonomide durgunluğu ve akabinde krizi beraberinde getirmektedir. Böyle bir kriz ortamına girilmesini engellemenin ve bu ortamdan kurtulmanın bir aracı olarak mal ve hizmet ihracatı önem arz etmektedir.

Bu çalışma, Türkiye gibi gelişmekte olan bir ülkede ekonomik büyüme üzerinde mal ve hizmet ihracatının ve bunun içerisinde de turizmin etkisini araştırmayı hedeflemektedir. Çalışmanın birinci kısmında başta mal ihracatı olmak üzere turizmden elde edilen kazançların ekonomik etkileri teorik olarak ele alınmaktadır. Daha sonraki kısımlarda 1980-2005 yılları arasında toplam ihracat gelirleri, mal ihracatı ve turizmden elde edilen gelirlerin ekonomik büyüme üzerindeki olası etkileri, regresyon analizi ve eş-bütünleşme testleri ile araştırılacaktır. Çalışmanın sonuç kısmında regresyon ve eş-bütünleşme analizlerinden elde edilen bulgulardan hareketle bir takım yorum ve değerlendirmeler ışığında, politika çıkarımına gidilmeye çalışılacaktır.

II. İhracatın Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi

Dışa açık büyüme stratejilerinin 1980'lerden itibaren birçok GOÜ tarafından benimsenmesi, dış ticaretin özellikle ihracatın önemini bu ülkeler açısından giderek artırmıştır. Temel kalkınma teorisi içinde dışa açık büyüme lehinde artan destekler, neoklasik teorideki birbiriyle ilgili yedi argümana dayanmaktadır. Bu argümanlar aşağıdaki şekilde özetlenebilir (Brohman, 1996: 50):

(i) Yurtiçi talep yetersizliği nedeniyle GOÜ'lerin birçoğunun ekonomik büyümesinin dışa açık büyüme stratejileri vasıtasıyla, yani global piyasalara girişle elde edilecek kazançlara büyük ölçüde bağımlı olacağına inanılır.

(ii) Dışa açık politikalar, mikroekonomik etkinlik açısından en düşük zarar verici politikalar olarak değerlendirilir. Yani bu tür politikalar, toplam faktör verimliliğini diğer politika araçlarından daha fazla artırmaktadır.

(iii) Dış ticaret ve turizmin neden olduğu çarpan etkileri, toplam üretim ve istihdamı artırarak uzun dönemde büyümeyi kolaylaştırabilmektedir.

(iv) Ticaret ve turizmden elde edilen kazançlar, cari işlemler dengesine katkıda bulunarak makroekonomik istikrarı sağlayabilmektedir.

(v) Bu tür kazançlar malların, özellikle de bir ekonominin üretim potansiyellerini artırmak için ihtiyaç duyulan sermaye mallarının ithalatının finansmanını kolaylaştırır.

(vi) Dış ticaret sektöründeki ticaret hacminin genişlemesi ve global piyasalardan kaynaklanan rekabetin varlığı, ölçek ekonomileri ve teknolojik yayılım vasıtasıyla ekonomik etkinliği artırır.

(vii) Bu teorik bilgiler ışığında, dışa yönelme ve ekonomik performans arasında güçlü korelasyon ilişkisini gösteren ülke çalışmaları yanında, ihracata dayalı yeni endüstrileşen ülkelerdeki (özellikle Doğu Asya ülkelerinde) hızlı büyüme, dışa yönelik ekonomik büyüme hipotezlerini destekleyen uygulamalı bulgular olarak değerlendirilir. Özetle, uygulamalı çalışmaların birçoğu GOÜ'lerin kalkınmasının lokomotifi olarak dışa açık büyüme stratejilerini ve dolayısıyla mal ve hizmet ihracatını ele almaktadır^(*).

Bütün bu olumlu teorik etkilerin yanında günümüz GOÜ'lerin serbest dış ticaret deneyimleri, ülkelerin bir takım sorunlarla karşılaştıklarını ortaya koymuştur. GOÜ'lerin çoğunun dış ticarete açılmaları çok yakın bir tarihte

^(*)İhracatın GOÜ'lerin kalkınmasının lokomotifi olduğu, dolayısıyla ihracata dayalı büyüme stratejisi lehinde ekonometrik bulgulara ulaşan oldukça geniş bir literatür mevcuttur. Bu çalışmaların en önemlileri arasında Balassa (1978; 1985), Krueger (1980), Feder (1983), Ram (1985; 1987), Bahmani-Oskooee *et al.*, (1991) Edwards, (1993), Greenaway and Sapsford (1994a; 1994b), Love (1994), Ghatak, *et al.*, (1997) sayılabilir. Genel olarak yatay kesit verilere dayanan bu analizlerde, ihracatın ekonomik büyüme için önemli bir faktör olduğu ortaya konulurken, zaman serisi niteliği taşıyan analizlerde ise bu yönde daha az bulgulara ulaşılmıştır. İhracat ve ekonomik büyüme üzerine ayrıntılı literatür için bkz: Giles ve Williams, 2000: 4-16.

gerçekleştiği için bu tür ülkelerin gelişmiş ülkeler (GÜ) ile rekabet edebileceği ürünler genellikle ucuz işgücüne dayanan ve katma değeri düşük olan ilksel mallar niteliğindedir (Sinclair ve Tsegaye, 1990: 487). Tarım ve orman ürünleri ile madenleri içeren ilksel malların talebinin gelir esnekliği ise çok düşüktür. Yani dünya gelirinde yaşanan artışlar, bu ürünlerin talebini azalan oranlarda artırırken, ikincil ve üçüncül ürünlerin talebi artan oranda artırmaktadır. Ayrıca 1997 Doğu Asya Krizi, ilksel malların ve bunların yanı sıra emek-yoğun sanayi mallarının fiyatlarının kriz sürecinde, sermaye-yoğun ve ileri teknoloji ürünü malların fiyatlarından çok daha fazla düştüğünü ve bu malları ihraç eden ülkelerin dış ticaret hadlerinin daha hızlı bozulduğunu göstermiştir. Yine ilksel malların üretiminin doğa koşullarına aşırı bağımlı olması, hasat dönemlerinde elde edilen ürünlerin miktarının değişmesine ve elde edilen gelirlerin istikrarsız bir yapı sergilemesine neden olmaktadır. Ayrıca uluslararası iktisat literatürüne giren Bhagwati'nin "yoksullaştırıcı büyüme" olgusu ile Singer-Prebisch tezi, tarımsal ürünler gibi ilksel ürünlerin dünya piyasalarında bozulan ticaret hadleri üzerine dikkatleri çekmektedir (Seyidoğlu, 1999: 108-109 ve Salvatore, 1990: 186-187).

GOÜ'lerin yukarıda açıklanan özelliklere sahip ilksel mallar ve emek-yoğun sanayi mallarının üretiminde uzmanlaşmaları, kendi ekonomilerinde olumsuz etkiler doğuracak olan ihracat kazançlarındaki istikrarsızlık sorununun artmasına yol açmaktadır. İhracat kazançlarındaki istikrarsızlık ise yurtiçi ekonomide aşağıdaki gibi sıralanabilecek bir takım olumsuz etkileri ortaya çıkarabilmektedir:

- (i) Sermayenin verimliliğini ve yerli tasarruf oranını azaltır (Guillaumont, 1987: 633-643; Dawe, 1996: 1906-1913),
 - (ii) Kalkınma için ihtiyaç duyulan sermaye mallarının ithalatını finanse etmede ülkenin yeteneklerini azaltır (MacBean, 1966; Maizels, 1987: 537-549)
 - (iii) Yatırım düzeyini düşürür (Kenen ve Voivodas, 1972: 791-804),
 - (iv) İhracatın büyüme oranını azaltır (Glezakos, 1973: 670-678),
 - (v) Bir bütün olarak büyüme oranını düşürür (Lim, 1976: 311-322)
- ve
- (vi) Ekonomide belirsizlikleri artırarak enflasyonist baskılara neden olabilir (Love, 1987: 3-80).

GOÜ'ler ihracat gelirlerindeki istikrarsızlık problemini, ihraç edilen mallar ile ülkeleri çeşitlendirerek, yurtiçi katma değer oranı daha yüksek ve daha ileri teknolojilere dayanan malların ihracatına yönelmek suretiyle gidermeye çalışmaktadırlar. Döviz gelirlerini artırma ve istikrarlı bir hale getirmenin alternatif bir yolu ise hizmet ticaretini artırmaktır. Ancak mal ihracatında olduğu gibi hizmet ticaretinde de GOÜ'ler, GÜ'lerle rekabet edecek güce sahip değildirler. Bununla birlikte tarihi ve doğal güzellikler açısından üstünlüğe sahip GOÜ'ler, turizmden elde ettikleri döviz gelirleriyle bu sorunun

boyutlarını hafifletebilme şansına sahiptirler. Turizmin, GOÜ'lerdeki ekonomik büyümeyi gerçekleştirmede tek ve en etkin sektör olmamasına rağmen, bu sektörde yaşanan gelişmeler, bazı ülkelere yeni ekonomik fırsatlar sağlayabilmektedir.

III. Turizmin Ekonomik Etkileri

Turizm, global dünya ekonomisinin en dinamik sektörüdür ve döviz gelirlerinin önemli kaynaklarından birisidir. Dünya Turizm Organizasyon'unun (WTO) yaptığı bir araştırmanın sonucuna göre turizm, inceleme konusu yapılan ülkelerin en az %38'inde ülke gelirlerinin ana kaynağı durumundadır. Yine bu araştırmaya göre turizm, ele alınan ülkelerin %83'ünde ihracat kategorileri arasında ilk beşte bulunmaktadır (RAISE, 2002). Bu verilerden anlaşılacağı üzere turizm, dünya ekonomisinin en büyük ve en hızlı gelişen sektörüdür (Tooman, 1997: 33). Dünya ekonomisiyle daha fazla entegre olmayı gerektiren turizmin, "geleneksel" geçimlik tarım sektöründen "modern" sektörlerle insan hareketi için bir takım imkanlar sunmaktadır. Bu fırsatlar arasında istihdam yaratma, döviz kazancı sağlama, sermaye mallarının ithalatına finansman sağlama, hükümete gelir kaynağı olma, ileri ve geri bağlantılar sağlama, gelir ve istihdam çarpanı etkisi yaratma şeklinde sayılabilecek bir takım fonksiyonları vardır (Sinclair, 1998: 2; Clancy, 1999: 3-4).

Kalkınma teorisyenleri turizmin, başta küçük ülke ekonomileri olmak üzere düşük gelirli GOÜ'lerin birkaç geleneksel ihraç ürüne dayalı olan aşırı bağımlılığını azaltarak, ekonomik anlamda çeşitlemeyi sağlayabileceğini ileri sürmektedirler (Brohman, 1996: 51). GOÜ'lerin ihracatını yaptığı mal karmasındaki çeşitlenme ise genellikle ekonomik riski ve gelirlerdeki dalgalanmayı azaltan önemli bir faktördür. Bununla birlikte Sinclair ve Tsegaye (1990: 498), turizm sektörünün yüksek bir büyüme performansı sergilemesi ve yabancı döviz gelirlerinin temel kaynaklarından biri olmasına rağmen, turizm büyümesinin endüstrileşmiş ve çoğu GOÜ'lerdeki ihracat kazançlarındaki istikrarsızlık probleminde anlamlı bir azalış sağlayamadığını ortaya koymuşlardır. Fakat turizm büyümesinin özellikle Türkiye ve Yunanistan gibi orta gelirli ülkeler ile küçük-açık ada ekonomilerinde, başta sermaye malı ithalatı olmak üzere imalat sanayiinin gelişmesi için ihtiyaç duyulan dövizlerin sağlanmasına yardımcı olacağı da vurgulanmaktadır.

Turizmin ekonomi üzerinde yarattığı etkileri irdeleyen literatür, turizmin parasal ve reel ekonomik etkileri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Turizmin parasal etkileri, ödemeler bilançosu etkisi ve çarpan etkisi olarak iki başlık altında değerlendirilir. Hizmet ihracatı ve görünmez ihracat kalemi olarak kayıt altına alınan turizm gelirlerinin ödemeler bilançosu üzerindeki etkisi açıktır. Turizmin, petrol ve makine üretiminden sonra dünyanın en büyük üçüncü endüstrisi olduğu gerçeği dikkate alındığında (Brohman, 1996: 52), başta GOÜ'lerin ödemeler dengesi ve borç problemlerinin giderilmesi olmak üzere, çoğu endüstrileşmiş ülkedeki geleneksel imalat sektörlerindeki daralmaya karşı

alternatif bir endüstri dalı olduğu giderek artan bir şekilde kabul görmektedir (Sinclair ve Tsegaye, 1990: 487; Perry ve diğ., 1997: 141). Bununla birlikte turizm gelirlerinin ödemeler bilançosu üzerindeki etkisi, birçok ürünü ithal etmek zorunda kalan küçük ekonomilerde kendini daha belirgin olarak hissettirmektedir (Ayres, 2000: 118).

Turizmin yurtiçi ekonomi üzerindeki bir diğer parasal etkisi de, çarpan mekanizması yoluyla ortaya çıkar. Yurtiçinde turistlerin yapmış olduğu harcamalar, ekonomideki farklı birimler açısından yeni gelirlerin yaratılmasına sebebiyet verir. Turist harcamalarından kaynaklanan çarpan etkileri ise dört başlık altında toplanabilmektedir: satış, üretim, gelir ve istihdam (Perry ve diğ., 1997: 142). Bu dört çarpan türünden en çok kullanılanı ve rağbet göreni turizm-gelir çarpanıdır. Turizm-gelir çarpanının değeri, ekonomik yapı ve bir ülkenin kendi kendine yeterlilik derecesine göre farklılaşmaktadır. Çarpanın değeri, kısmen toplam harcamalardan yapılan sızıntılara bağlı olduğu için turizm sektöründe yapılması kaçınılmaz olan ithalatın varlığı, baskı altına alınmış turizm-gelir çarpanına yol açabilir. Ayrıca daha az entegre olmuş, yani zayıf sektörel bağlantılara sahip ekonomilerde çarpanın değeri de düşük olmaktadır. Bununla birlikte turizmden elde edilen gelirlerin harcanmasıyla ortaya çıkan çarpan etkilerinin yurtiçi ekonomide turistlerin yaptıkları harcama tutarlarından daha yüksek meblağlara ulaştığı açıktır (İlkin ve Dinçer, 1991:33).

Diğer taraftan emek-yoğun nitelik taşıyan turizm sektöründeki gelişmeler, istihdamı artışı sağlama yanında, tarım ve sanayi üretimini teşvik etme gibi reel ekonomik etkilere de neden olmaktadır. Turizm sektörü, geniş istihdam olanakları yaratarak işsizlik sorununun çözümüne önemli katkılar sağlayabilmektedir. Turizmin bu doğrudan etkisi yanında, özellikle sektörle güçlü ileri ve geri bağlantılara sahip diğer sektörlerde de istihdamı etkilemesi söz konusudur. Diğer bir ifade ile turizm sektörüne girdi sağlayan sektörler, turizmdeki artışlara bağlı olarak üretimlerini ve dolayısıyla istihdamlarını artırabilmektedirler (Henry ve Deane, 1990: 136). Bununla birlikte, Diamond (1977: 552), Türkiye ekonomisi üzerine yaptığı çalışmada, turizm endüstrisinin açıkça emek-yoğun olmasına rağmen, verimlilik artışının ağırlıkla sermaye-yoğun nitelikte olduğunu ileri sürmektedir. Bu sonuç, turizmin istihdam yaratmada etkin bir araç olmadığı anlamına gelebilmektedir. Ayrıca, turizmin kısa dönemde çeşitli işgücü türlerine ihtiyaç duymasının yanında, yaratılan iş fırsatları, mevsimlik ve düşük ödemeli nitelikte olup, sosyal gerilimlere de neden olabilmektedir.

Bununla birlikte turizm sektöründe yaşanan olumlu gelişmeler, turizm sektörü ile ileri ve geri bağlantılara sahip sektörlerin büyümesine olanak sağlayabilir. Ayrıca bir ülkede turizmin büyümesi, döviz büroları, ulaştırma, konaklama ve güvenlik gibi destekleyici birimlerde kaçınılmaz bir büyümeye de ihtiyaç duyar. Özet olarak GOÜ'lerde turizmin yarattığı tüketim-gelir hacmi, başta turizm sektörü olmak üzere tarım, sanayi, ticaret ve hizmetler

sektörlerinde büyüme yaratarak, bir bütün olarak ülke üretiminin artmasını teşvik edebilmektedir.

IV. Turizm ve Ekonomik Büyüme: Literatür Özeti

GOÜ'ler için artan önemine rağmen turizmin ekonomi üzerindeki etkileri, kalkınma literatüründe çok az ilgi toplamıştır. Ekonomik kalkınma literatüründeki analizler, hizmetler sektörünün katkılarında ziyade, ağırlıklı tarım ve imalat sanayinin etkileri üzerine yoğunlaşmaktadır. Bununla birlikte turizmin ekonomi üzerindeki dolaylı etkilerine yönelik çok sayıda çalışma yapılmışken, doğrudan etkilerine (çarpan etkisi vasıtasıyla gelir yaratımı gibi) yönelik çok az sayıda araştırma ortaya çıkmıştır (Sinclair, 1998: 2). Son zamanlarda ise turizmin ekonomik büyüme üzerine etkilerini çeşitli ekonometrik model ve yöntemler aracılığıyla ortaya koymaya yönelik sınırlı da olsa bir literatürün belirginleşmeye başladığı gözlenmektedir.

Telekomünikasyon ve ulaşım altyapısındaki iyileşmeler nedeniyle iletişim ve seyahat maliyetlerinde yaşanan şiddetli azalışlar, son yıllarda dünya turizm sektöründe önemli gelişmelerin yaşanmasına yol açan başlıca faktörlerdendir. Dolayısıyla turizm ve ekonomik büyüme ilişkileri, özellikle 1990'ların sonlarına doğru giderek daha fazla ele alınmaya başlamıştır. Örneğin Lanza ve Pigliaru (2000), turizmin dünya ticaretinde öneminin her geçen gün artan bir sektör olduğu gerçeğine dikkatleri çektikleri çalışmalarında, turizm uzmanlaşması ve ekonomik büyüme üzerine 1985-1995 dönemi yatay kesit verilerden hareketle, "turizm ülkeleri" olarak adlandırılabilir ülkelerin büyük bir kısmının daha hızlı büyüdüklerini ve bu ülkelerin de küçük nitelikte ülkeler olduklarını ortaya koymuşlardır. İki sektörlü içsel büyüme modelinin kullanıldığı bu çalışmada, turizmde uzmanlaşmanın ülkenin zararına olmadığı bulgusuna ulaşılmışken; turizmde uzmanlaşmayı belirleyen faktörün de ülke büyüklüğünden ziyade, sahip olunan nispi doğal kaynak üstünlükleri olduğu bulgusuna ulaşılmıştır (Lanza ve Pigliaru, 2000: 12).

Benzer şekilde, Brau ve diğ. (2003: 17), 1980-1995 döneminde 143 ülkeli bir örnekte 14 "turizm ülkesi"nin ekonomik büyüme performanslarının diğerlerinden farklı olup olmadıklarını standart yatay-kesit büyüme regresyon tahminleriyle araştırmışlardır. Çalışmadan elde edilen bulgularda, "turizm ülkeleri"nin diğer alt ülke gruplarına (OECD, Petrol İhracatçısı, GOÜ'ler ve Küçük Ülkeler) göre daha hızlı büyüdüğü tespit edilmiştir.

Lanza ve diğ. (2003: 315-321), 13 OECD ülkesi için 1977-1992 döneminde turizmde uzmanlaşmanın uzun dönem etkilerini ortaya koymak için ideale yakın talep sistemi [Almost Ideal Demand System (AIDS)] kullanarak, turizm harcamalarının payı, turistik konaklama tesislerinin fiyatları ve toplam reel harcamalar arasındaki ilişkileri, eş-bütünleşme testi yardımıyla tahmin etmişlerdir. Çalışmada tahmin edilen parametre değerleri, uzun dönem büyümenin turizm uzmanlaşmasından zarar görmeyeceğini iddia eder.

Turizm ve ekonomik büyüme arasındaki doğrudan ilişkilerin panel veri yaklaşımı ile analizi, 1985-1998 dönemi için Eugenio-Martín ve diğ. (2004: 11) tarafından Latin Amerika ülkeleri üzerine yapılmıştır. Çalışmada bir takım ana makroekonomik (kişi başına GSMH, sabit sermaye yatırımları, eğitim harcamaları, genel hükümet harcamaları ve politik istikrar indeksi gibi) değişkenler üzerine kişi başına turist sayısındaki artış ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiler tahmin edilmiştir. Çalışmada, turizm sektörünün gelişmiş ülkelerden ziyade orta ve düşük gelirli ülkelerin ekonomik büyümesinde daha büyük öneminin olduğu tespit edilmiştir.

Sequeira ve Campos (2005: 8-9), uluslararası turizm ve ekonomik büyüme ilişkilerini 1980-1999 dönemi için panel veri modelleri ile araştırmıştır. Çalışmada, Eugenio-Martín ve diğ. (2004)'in kullandığı büyüme modeline benzer bir şekilde içsel büyüme modeli kullanılmıştır. Turizmin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri, nüfusun yüzdesi olarak turist girişleri, ihracat gelirlerinin yüzdesi olarak turizm kazançları ve GSMH'nin yüzdesi olarak turizm gelirleri gibi farklı ölçütler kullanılarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. 1980-1999 dönemi için sabit etkiler model tahmin sonuçları, turizm uzmanlaşmasının ekonomik büyümeyi negatif etkilediği yönünde teorik beklentilere ters bir bulgu vermiştir.

Yatay-kesit ve panel verilere dayalı bu çalışmaların yanı sıra az sayıda bireysel ülke çalışmalarına da rastlanılmaktadır. Bu çalışmalardan birisi olan ve İspanya'nın uzun dönem ekonomik kalkınmasında turizmin rolünü araştıran Balaguer ve Cantavella-Jordá (2002: 877-884), eş-bütünleşme ve nedensellik testleri ile turizme dayalı büyüme hipotezi lehinde bulgulara ulaşmışlardır. Çalışmadan elde edilen bulgular, son 30 yılda İspanya'daki ekonomik büyümenin uluslararası turizmin devam edegelen genişlemesine duyarlı olduğuna işaret eder. İspanya'nın ekonomik kalkınmasında turizmin etkisini ele alan bir diğer çalışmada da Jiménez ve Ortuño (2004: 7-8), 1960'lardan 2002 yılına kadarki bir dönemde turizmden elde edilen yabancı döviz gelirlerinin imalat sanayi ürünlerinin ithalatı üzerindeki reel rolünü araştırmıştır. Çalışmada yapılan eş-bütünleşme ve nedensellik test sonuçlarından imalat sanayi ürünlerinin ithalatı ile turizm gelirleri arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığı ve turizmden imalat sanayi ithalatına doğru Granger nedenselliğinin bulunduğu gözlenmiştir.

Zaman serisine dayalı bir diğer çalışma, küçük ada ekonomisi olan ve geçmişte tek ürün (şeker) ihracatına dayalı bir dış ticaret yapısı sahip bulunan Mauritius'un başarı hikayesi üzerine yoğunlaşır. Durbarry (2004: 389-401), eş-bütünleşme ve nedensellik testleri kullanarak, turizmin Mauritius'un ekonomik büyümesi üzerine etkilerini ortaya koymaya çalışmıştır. Çalışmadan elde edilen bulgular, turizmin Mauritius'un ekonomik kalkınmasında anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğuna işaret eder.

Sonuç olarak turizmin ekonomik büyüme üzerine etkilerini ele alan literatür, Sequeira ve Campos (2005)'un dışında, turizmin ekonomik büyümenin

önemli bir determinantı olduğu yönünde bulgular vermiştir. Bununla birlikte turizm, küçük ve orta gelirli ekonomiler ile özellikle turistik zenginliklere sahip ülkelerin ekonomik büyümesinde daha belirgin etkilere sahip olduğuna işaret eder.

V. Model ve Değişkenler

Mal veya toplam ihracatın ekonomik büyüme üzerindeki etkileri inceleme konusu yapan birçok araştırma söz konusudur. Bu araştırmaların birçoğu, Feder (1983: 59-73) tarafından geliştirilen ve ihracatı üretim girdilerinden birisi olarak ele alan neoklasik bir üretim fonksiyonundan yararlanmıştır. Bu çalışmada yapılacak regresyon analizlerinin çatısını da oluşturan neoklasik üretim fonksiyonu aşağıdaki gibi tanımlanmaktadır.

$$Y = f(L, K, X) \text{ ve} \quad (1)$$

$$Y = A L^{\alpha} K^{\beta} X^{\gamma} \quad (2)$$

Burada, Y toplam üretimi, L ve K geleneksel anlamda üretim faktörlerinden işgücü ve sermayeyi ve X ilave bir girdi olarak ele alınan ihracat düzeyini ifade etmektedir. Bu üretim eşitliğine regresyon analizlerinin uygulanabilmesi için eşitliğin her iki tarafının toplam diferansiyellerini alınarak aşağıdaki gibi bir büyüme eşitliğine ulaşılır.

$$\frac{\Delta Y}{Y} = \alpha_0 + \alpha_1 \left(\frac{I}{Y} \right) + \alpha_2 \left(\frac{\Delta L}{L} \right) + \alpha_3 \left(\frac{\Delta X}{X} \frac{X}{Y} \right) + u_t \quad (3)$$

Burada, $\Delta Y/Y$, ekonomik büyümeyi yansıtırken; I/Y , yurtiçi yatırımlarının GSMH içindeki payını; $\Delta L/L$, işgücü artış hızını; $\Delta X/X$ ihracat gelirlerinin artış hızını ve X/Y ihracat gelirlerinin GSMH içindeki payını göstermektedir. Çalışmada, daha önce yapılmış araştırmalara benzer şekilde, ekonomik büyümeyi temsilen GSMH'daki değişim oranı, işgücünü için toplam nüfus ve sermayeyi temsilen sabit sermaye yatırımları kullanılacaktır. Model kapsamındaki TL ile ifade edilen değişkenlerin tamamı, 1987 yılı baz alınarak hesaplanmış fiyat endeksi ile deflate edilerek reelleştirilmiştir.

Bu çalışmada, diğer çalışmalardan farklı olarak mal ihracatı için geliştirilmiş 3 nolu eşitlikten hareketle, yabancı döviz gelirlerinin farklı kaynaklarını dikkate alan alternatif büyüme eşitlikleri türetilmiştir. Bu eşitlikler aşağıdaki gibidir:

$$\frac{\Delta Y}{Y} = \alpha_0 + \alpha_1 \left(\frac{I}{Y} \right) + \alpha_2 \left(\frac{\Delta L}{L} \right) + \alpha_3 \left(\frac{\Delta T}{T} \frac{T}{Y} \right) + u_t \quad (4)$$

$$\frac{\Delta Y}{Y} = \alpha_0 + \alpha_1 \left(\frac{I}{Y} \right) + \alpha_2 \left(\frac{\Delta L}{L} \right) + \alpha_3 \left(\frac{\Delta X}{X} \frac{X}{Y} \right) + \alpha_4 \left(\frac{\Delta T}{T} \frac{T}{Y} \right) + u_t \quad (5)$$

$$\frac{\Delta Y}{Y} = \alpha_0 + \alpha_1 \left(\frac{I}{Y} \right) + \alpha_2 \left(\frac{\Delta L}{L} \right) + \alpha_3 \left(\frac{\Delta TX}{TX} \frac{TX}{Y} \right) + u_t \quad (6)$$

Bu eşitliklerdeki değişkenlerden T , turizm gelirlerini temsil ederken; TX , toplam döviz gelirlerini göstermektedir. Toplam döviz gelirleri (TX), mal ihracatı ve görünmez kalemler içinde en önemli yer tutan turizm gelirleri dikkate alınarak hesaplanmıştır. Ayrıca eşitlik (3), (4), (5) ve (6)'ya 1980-2005 döneminde ekonomik büyümede yaşanan yapısal kırılmaların göstergesi olarak 1994 ve 2001 krizlerini temsilen bir gölge değişken (Kriz) ilave edilmiştir. Yukarıdaki büyüme eşitlikleri, Sıradan En Küçük Kareler (SEK) yöntemiyle ayrı ayrı regresyon analizine tabi tutulmuştur.

V. Tahmin Sonuçları

Türkiye ekonomisinde 1980'den sonra, başta dış ticaret yapısı olmak üzere, birçok ekonomik yapıda köklü değişikliklere gidilmiştir. 24 Ocak 1980 kararlarından sonra, Türkiye ithal ikameci dış ticaret politikalarını büyük ölçüde terk ederek, döviz gelirlerini artırmaya yönelik dışa açık ekonomik büyüme stratejilerini benimsemiştir^(*). Dış ticaret yapısındaki bu değişiklik, döviz gelirlerin temel kaynağı konumunda olan mal ve hizmet ihracatının önemini giderek artırmıştır. Bu nedenle 1980'den günümüze, başta mal ihracatı ve turizm gelirleri olmak üzere, toplam ihracat gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri, yukarıda tanımlanan büyüme eşitliğindeki değişkenlere ait yıllık veriler dikkate alınarak inceleme konusu yapılmıştır. Çalışmada öncelikle regresyon analizinde kullanılacak değişkenlerin durağan olup olmadıkları Augmented-Dickey Fuller (ADF) birim-kök testlerine tabi tutularak araştırılmıştır. Değişkenlere ait birim-kök test sonuçları, Tablo 1'de verilmiştir.

^(*)Türkiye ekonomisinde 1980'den sonra yaşanan yapısal değişimlerle ilgili ayrıntılı bilgiler için bkz: Kazgan, 1988; Kılıçbay, 1994; Karluk, 1995; Kepenek ve Yentürk, 2000 ve Şahin, 2002.

Tablo 1: ADF Birim-Kök Test Sonuçları

Seviye	ADF Test İstatistiği					
	$\Delta Y/Y$	I/Y	$\Delta L/L$	$(\Delta X/X)^*$ (X/Y)	$(\Delta T/T)^*$ (T/Y)	$(\Delta TX/TX)^*$ (TX/Y)
Sabitli ve Trendli	-1.58	-0.37	-1.02	-2.84	0.10	-2.58 ^b
Sabitli ve Trendli	-6.13 ^a	-1.58	-4.21 ^a	-3.86 ^a	-5.13 ^a	-3.66 ^b
Sabitli ve Trendli	-4.07 ^b	-1.59	-4.26 ^b	-4.09 ^b	-1.47	-3.89 ^b
1. Farklar						
Sabitli ve Trendli		-4.35 ^b				
Kritik Değerler	%1		%5		%10	
Sabitli ve Trendli	-2.67		-1.96		-1.61	
Sabitli ve Trendli	-3.74		-2.99		-2.64	
Sabitli ve Trendli	-4.53		-3.67		-3.28	
1. Farklar						
Sabitli ve Trendli	-4.39		-3.61		-3.24	

Tablo 1'den anlaşılacağı gibi, sabit sermaye yatırımlarının GSMH içindeki payı ile temsil edilen I/Y değişkeni dışında, bütün değişkenlerin durağan olduğu görülmektedir. Sabit sermaye yatırımları ise, birinci farklarda durağanlaşmaktadır. Dolayısıyla tahmin modellerinin tümünde sabit sermaye yatırımları, birinci farklar alınarak modele dahil edilmişken, diğer değişkenlerin seviye değerleri kullanılmıştır.

Değişkenler arası ilişkileri ortaya koymada sıklıkla kullanılan istatistikî yöntemlerden biri de korelasyon matrisidir. Korelasyon katsayısı iki değişken arasındaki ilişkinin büyüklüğü ve yönü hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Tablo 2'de tahmin eşitliklerinde kullanılacak değişkenlere ait korelasyon matrisi verilmiştir.

Tablo 2: Korelasyon Matrisi

Değişkenler	$\Delta Y/Y$	I/Y	$\Delta L/L$	$(\Delta X/X)^*$ (X/GDP)	$(\Delta T/T)^*$ (T/GDP)	$(\Delta TX/TX)^*$ (TX/GDP)
$\Delta Y/Y$	1.0000					
I/Y	0.0406	1.0000				
$\Delta L/L$	0.0414	-0.1199	1.0000			
$(\Delta X/X)^*(X/Y)$	0.2387	-0.3305	-0.0452	1.0000		
$(\Delta T/T)^*(T/Y)$	0.3399	-0.3036	0.1801	0.4204	1.0000	
$(\Delta TX/TX)^*(TX/Y)$	0.2957	-0.3540	-0.0120	0.9710	0.6198	1.0000

Tablo 2’de birinci sütunda verilen ekonomik büyüme ve açıklayıcı değişkenler arası korelasyon ilişkilerine göre, ekonomik büyüme ile bütün açıklayıcı değişkenler arasında pozitif ilişkiler söz konusudur. Bu sonuçlar, tahmin modeli kapsamındaki açıklayıcı değişkenlerin Türkiye’nin ekonomik büyümesini artıracığı anlamına gelmektedir. Tahmin modeli kapsamındaki açıklayıcı değişkenler ile ekonomik büyüme arasında en yüksek korelasyon ilişkisine sahip değişkenler ise sırasıyla turizm, ihracat ve toplam döviz gelirleridir.

1980-2005 dönemi için eşitlik (3), (4), (5) ve (6), durağan hale getirilmiş zaman serileri ile regresyon analizine tabi tutulmuştur. Böylece ekonomik büyüme üzerinde mal ihracatının, turizmin ve toplam ihracat gelirlerinin etkileri açık bir şekilde görülebilecektir. SEK yöntemiyle yapılan regresyon analizi sonuçları Tablo 3’de gösterilmektedir.

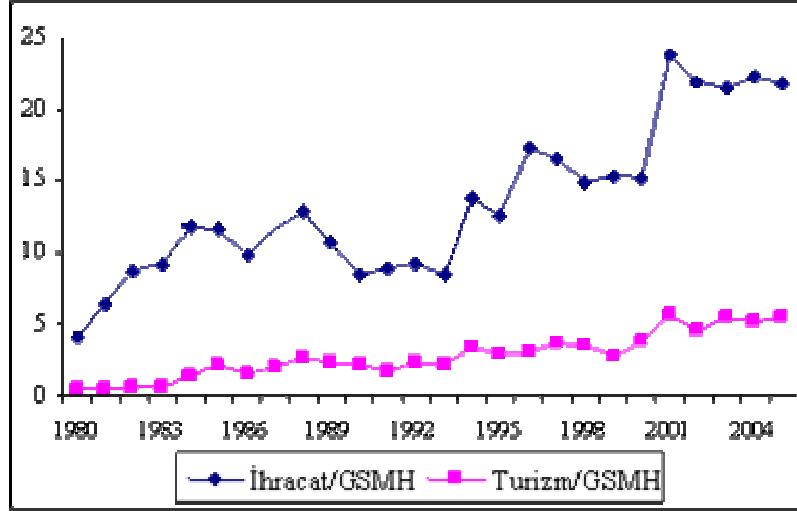
Tablo 3: Türkiye’de Ekonomik Büyüme Tahmin Sonuçları (1980-2005)

Değişkenler	Eşitlik 3	Eşitlik 4	Eşitlik 5	Eşitlik 6
Sabit	4.1800 ^c (2.0727)	5.0020 ^a (1.5013)	4.2276 ^b (1.7332)	4.0577 ^b (1.9445)
Sermaye	0.8703 ^b (0.3575)	0.8716 ^b (0.3680)	0.8463 ^b (0.3538)	0.8463 ^b (0.3438)
İşgücü	-0.0416 (0.6713)	-0.3734 (0.3852)	-0.2313 (0.5101)	-0.0916 (0.5960)
Mal İhracatı	0.0057 ^b (0.0025)	0.0043 ^b (0.0020)
Turizm	0.0163 (0.0096)	0.0105 (0.0095)
Toplam Döviz Gelirleri	0.0055 ^b (0.0023)
Kriz	-11.019 ^a (1.6117)	-10.226 ^a (1.8178)	-10.727 ^a (1.7573)	-10.982 ^a (1.5971)
R ²	0.69	0.68	0.71	0.71
D.W.	2.81	2.59	2.76	2.79
F	11.13 ^a	10.5562 ^a	9.35 ^a	12.10 ^a

Not: a: %1; b: %5 ve c: %10 önem seviyesinde istatistiki açıdan anlamlığı ifade ederken, parantez içindeki değerler standart hataları yansıtır. Parametre tahminleri, White’nin heteroskedastisi tutarlı standart hata ve kovaryanslı tahminleri içerir.

Mal ihracatını dikkate alan eşitlik (3)'ün tahmin sonuçları, bu değişkene ait parametre katsayısının teoriden beklenen işarete sahip olduğunu ve istatistiki olarak %5 önem seviyesinde anlamlılık taşıdığını ortaya koymaktadır. Turizmden elde edilen döviz gelirlerini dikkate alan eşitlik (4)'ün tahmin sonuçları ise, turizmin ekonomik büyüme üzerinde olumlu ve %10 önem seviyesine yakın anlamlı bir etkiye sahip olduğuna dikkatleri çekmektedir. Her iki eşitlikten elde edilen bulgulara göre, Türkiye ekonomisi üzerinde, turizmden ziyade mal ihracatından sağlanan gelirlerin anlamlı etkilere sahip olması, toplam GSMH içinde mal ihracatının payının yüksekliğinden kaynaklanmaktadır. Yani turizm, ülkenin ihracat yapısında çeşitlilik sağlamakla birlikte, mal ihracatına oranla daha küçük boyutlarda etkili olmaktadır. Türkiye'de turizm gelirlerinin tutar olarak mal ihracatına oranla daha küçük meblağlarda gerçekleşmesinin altında, bu sektörün politik-siyasal istikrarsızlıktan önemli ölçüde etkilenmesi gerçeği yanında, ülke turizm potansiyellerinin dünya ölçeğinde etkin bir tanıtım kampanyasının yapılamamış olması yatmaktadır. Bu çerçevede Poirier (1997: 676)'in de belirttiği gibi, terörizm, savaş, askeri darbeler ve ihtilaller, turizm gelirlerindeki düşüklüğün ve istikrarsızlığın temel kaynakları konumundadır. Türkiye'de 1984'den beri var olan ve şiddetini giderek artıran terör olaylarının varlığı, turizm gelirlerinin beklenilenin altında gerçekleşmesine neden olan en önemli faktörler arasındadır. Ayrıca 1991 yılında yaşanan Körfez Savaşı, Türkiye'nin turizm gelirlerinin bu ve takip eden birkaç dönemde azalmasına neden olan bir diğer önemli faktördür.

Diğer taraftan, global dünya ekonomisi içinde aldığı pay açısından üçüncü sırada yer alan turizm, özellikle terörle mücadelede elde edilen başarılar sonrasında yakalan siyasi ve ekonomik istikrarla birlikte, Türkiye ekonomisi için her geçen gün daha önemli bir sektör haline gelmeye başlamıştır. Şekil 1, Türkiye'nin mal ihracatı ile turizm sektöründen elde edilen gelirlerin GSMH içindeki paylarının zaman içindeki seyrini göstermektedir.

Şekil 1: İhracat ve Turizm Gelirlerinin GSMH İçindeki Payları

Örneğin 1980 yılında turizm gelirlerinin GSMH içindeki payı %0.46 iken, bu oran 1990'da %2.11 ve 2005'de %5.55 gibi bir değere ulaşmıştır. Benzer şekilde, turizm gelirlerinin mal ve hizmet ihracatından sağlanan toplam döviz gelirleri içindeki payı, 1980'de %10 iken, bu oran 1990 ve 2005'de %20'ye yükselmiştir. Bu rakamlar, turizmin giderek geliştiğini ve uzun vadede Türkiye ekonomisi için önemli bir döviz kaynağı olacağını göstermektedir.

Her iki büyüme eşitliğinde dikkatleri çeken bir diğer önemli sonuç, sermaye faktörünün temsilen kullanılan özel ve kamu sabit sermaye yatırımlarının ekonomik büyüme üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı etkisinin varlığıdır. Bu sonuç, teknolojik yatırımları da içeren sermaye faktörünün Türkiye ekonomisinin büyümesinde vazgeçilmez unsurlardan biri olduğunu ortaya koymaktadır. Diğer taraftan ekonomik krizlerin temsilcisi olarak atanan gölge değişkenin ekonomik büyüme üzerinde olumsuz ve %1 önem düzeyinde anlamlı ilişkilerinin bulunması, 1994 ve 2001 krizlerinin ekonomide önemli yapısal kırılmalara neden olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca bu büyüme eşitliklerinde nüfus artışı ile ekonomik büyüme arasında negatif yönlü ve istatistiki olarak anlamsız ilişkiler de tespit edilmiştir.

İhracat ve turizm gelirlerinin aynı büyüme eşitliği içinde tahmin edildiği eşitlik (5) regresyon sonuçları, eşitlik (3) ve (4)'den elde edilen sonuçlarla örtüşmektedir. Daha açık bir ifade ile ihracatın ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, turizm gelirlerine göre daha belirgin ve kesindir. Turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkilerine rağmen, istatistiki açıdan anlamlı etkilere neden olamamaktadır. Bununla birlikte, seviye değerlerinde durağan olan ekonomik büyüme değişkeni ile eşitlik (3) ve (4)'de tanımlanan ihracat ve

turizm terimleri arasında uzun vadeli anlamlı ilişkilerin varlığı, 0 gecikme uzunluğu ve doğrusal deterministik trend varsayımı altında, Johansen eş-bütünleşme testi sonuçlarıyla belirlenmiştir. Tablo 4, ekonomik büyüme ile ihracat ve turizm gelirleri arasındaki uzun dönemli ilişkilere yönelik Johansen eş-bütünleşme test sonuçlarını yansıtmaktadır.

Tablo 4: Johansen Eş-Bütünleşme Test Sonuçları

Eş-Bütünleşik Eşitlik Sayısı	Eigenvalue	Trace İstatistiği	% 5 Kritik Değerleri	Olasılık(**)
Hiç Yok(*)	0.7189	67.8221	29.7971	0.0000
En Fazla 1 (*)	0.6611	37.3646	15.4947	0.0000
En Fazla 2 (*)	0.3779	11.3924	3.8415	0.0007
Eş-Bütünleşik Eşitlik Sayısı	Eigenvalue	Max-Eige İstatistiği	% 5 Kritik Değerleri	Olasılık(**)
Hiç Yok(*)	0.7189	30.4575	21.1316	0.0018
En Fazla 1 (*)	0.6611	25.9723	14.2646	0.0005
En Fazla 2 (*)	0.3779	11.3924	3.8415	0.0007

Not: (*) %5 önem seviyesinde eş-bütünleşmenin bulunmadığına dair sıfır hipotezinin reddini gösterirken,
(**) MacKinnon-Haug-Michelis olasılık değerlerini yansıtır.

Trace ve maximum-eigenvalue istatistiği değerlerinin her ikisi de %5 önem düzeyinde 3 tane eş-bütünleşik eşitliğin varlığına işaret etmektedir. Dolayısıyla kısa vadede gözlenen ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki anlamlı ilişkiler, uzun vadede de varlığını sürdürürken, turizm sektörünün ekonomik büyüme üzerine olumlu ve anlamlı etkilerinin uzun vadede kendini belirgin bir şekilde hissettirdiği söylenebilir. Bu sonuçlar Türkiye ekonomisinin büyümesinin ihracat ve turizme bağlı olarak gelişeceği anlamına gelir.

Son olarak (6) nolu büyüme eşitliğinin tahmin sonuçlarından, mal ihracatı ile turizmden elde edilen toplam döviz gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde %5 önem seviyesinde istatistiki olarak anlamlı ve pozitif yönlü etkiye sahip olduğu görülmektedir. Bu sonuç, dış ticaretten elde edilen gelirlerin Türkiye ekonomisinin büyümesinde belirgin bir etkiye sahip olduğu anlamına gelmektedir. Aynı zamanda (6) nolu eşitliğin tahmin sonuçlarına göre, 1980-2005 yılları arasında ekonomik büyümede yaşanan değişimlerin %71'inin eşitlik kapsamındaki bağımsız değişkenlerden kaynaklandığı açıktır. Yine bu eşitlik, yüksek açıklama gücüne sahip olmasının yanında, diğer büyüme eşitliklerinde olduğu gibi, istatistiki olarak %1 önem düzeyinde de bir bütün olarak anlamlılık taşımaktadır.

VI. Sonuç

1980'li yıllardan sonra birçok GOÜ'nün dışa dönük sanayileşme politikalarını takip etmeye başlamaları, kalkınmanın finansmanı için gerekli olan sermaye malları ve temel girdilerin ithalatına bağlı olarak ortaya çıkan ödemeler bilançosu açıkları açısından mal ve hizmet ihracatından elde edilen döviz gelirlerinin önemini giderek artırmıştır. Mal ve hizmet ihracatının, yurtiçi ekonomi üzerinde başta ithal edilen yatırım ve ara malların finansmanı olmak üzere, yeni istihdam olanakları yaratması ve ekonomik büyümeyi teşvik etmesi gibi bir çok önemli etkileri söz konusudur. Bununla birlikte, GOÜ'lerin çoğunun uluslararası piyasalarda madencilik, tarım ve orman ürünleri gibi ilksel mallar ile giyim eşyası, işlenmiş gıda ürünleri, ayakkabı ve oyuncak gibi düşük katma değerli mallarda rekabet üstünlüğüne sahip olmaları, bu ülkelerin bir takım sorunlarla karşılaşmalarına neden olmuştur. Bu sorunların başında ilksel malların ticaret hadlerinde yaşanan bozulma ve ihracatta yaşanan istikrarsızlıklar gelmektedir. İhracat kazançlarının istikrarsız nitelikte olması, başta belirsizlik yaratarak enflasyonist baskıları doğurmasının yanı sıra yatırımları azaltması, ithalatın finansmanını zorlaştırması ve ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemesi gibi bir takım sorunlara neden olmaktadır. Ülkeler, ihracat kazançlarındaki istikrarsızlık sorununu dış ticaret yapılarında yapısal dönüşümler yaparak ve/veya ihracatını yaptıkları ürün ve piyasalarda çeşitlenmeye giderek çözmeye çalışmaktadırlar. Turizm, başta küçük ülke ekonomileri olmak üzere GOÜ'lerin birçoğu için ihracatı yapılan mal karmasını çeşitlendirmenin önemli bir aracı konumundadır. Yine turizmin ekonomide ortaya çıkardığı üretim, istihdam, çarpan ve bağlantı etkileri de önemli boyutlara ulaşabilmektedir.

Bu çalışmada yapılan regresyon analizleriyle başta turizm olmak üzere toplam mal ve hizmet ihracatı ile mal ihracatından elde edilen gelirlerin Türkiye ekonomisi üzerinde yarattığı etkiler araştırılmaya çalışılmıştır. Tahmin edilen regresyon analizlerinde, mal ihracatı ve toplam döviz gelirlerinin ekonomik büyüme üzerine anlamlı etkilerinin olduğu bulunmuş iken; turizm gelirlerinin ekonomi üzerinde istatistikî olarak anlamsız, fakat pozitif yönlü etkiye sahip olduğu görülmüştür. Turizmin ekonomik büyüme üzerinde mal ihracatına oranla istatistikî olarak anlamsız ilişkilerinin olduğunun gözlenmesi, Türkiye'nin 1984'den beri karşı karşıya bulunduğu terör olaylarına ve 1991 yılında yaşanan Körfez Savaşı'na dayandırılabilir. Bu iki olgu, Türkiye'nin iç ve dış güvenliği açısından endişeleri beraberinde getirerek turist girişlerini önemli ölçüde olumsuz yönde etkilemiştir. Bu durum ise turizm gelirlerinin beklenilenin altında ve oldukça istikrarsız bir yapıda gerçekleşmesine neden olmuştur.

Özetle, araştırma sonuçlarından turizm gelirlerinin 1980-2005 dönemi içerisinde yurtiçi ekonomi üzerinde anlamlı etkilerinin bulunamamasına rağmen, toplam mal ve hizmet ihracatının ekonomi üzerinde anlamlı ve pozitif yönlü etkisinin tespit edilmesi, Türkiye ekonomisinin büyümesinde dış ticaretin

öneminin giderek arttığına işaret etmektedir. Türkiye’de 24 Ocak 1980 Kararları ile ekonomik yapıda gerçekleştirilen önemli yapısal dönüşümler ile ihracatın ülke ekonomik büyümesinin dinamik güçlerinden birisi olduğu, çalışmanın bulgularıyla da teyit edilmiştir. Benzer etkinin turizm sektöründe yaşanması için ülkenin bir bütün olarak siyasal ve ekonomik istikrarı yakalamış olmasının yanında, ülke tanıtım kampanyalarının da artırılması gerekliliği dikkat çekmektedir. 1980-2005 dönemi için kısa vadeli olarak turizmin ekonomik büyüme üzerinde anlamlı etkilerinin bulunmamasına rağmen, Johansen eş-bütünleşme testlerinde uzun vadede turizmin beklenen büyüme etkilerine yol açacağı bulgusuna ulaşılmıştır. Bu sonuç, turizmin gelecek yıllarda Türkiye ekonomisinin önemli büyüme dinamiklerinden birisi olacağına işaret eder.

Kaynaklar

- Ayres R., (2000) “Tourism as a Passport to Development in Small States: Reflections on Cyprus”, *International Journal of Social Economics*, 27 (2): 114-133.
- Bahmani-Oskoe, M., H. Mohtadi and G. Shabsigh (1991) “Exports, Growth and Causality in LDCs: A Re-examination” *Journal of Development Economics*, 36: 405-415
- Balassa B., (1978) “Exports and Economic Growth: Further Evidence”, *Journal of Development Economics*, 5 (6): 181-189.
- Balassa, B. (1985) “Exports, Policy Choices, and Economic Growth in Developing Countries after the 1973 Oil Shock” *Journal of Development Economics*, 18: 23-35.
- Balaguer, J. and M. Cantavella-Jordá (2002), “Tourism as a Long-run Economic Growth Factor: The Spanish Case”, *Applied Economics*, 34 (7): 877-884.
- Brau, R., A. Lanza, and F. Pigliaru (2003), “How Fast are the Tourism Countries Growing? The Cross Country Evidence”, FEEM Working Paper No:85.2003, <http://www.feem.it/NR/rdonlyres/59ADDAAD-7DD9-4098-8223-5DA32DA1F5D9/832/8503.pdf> (Ocak 2006)
- Brohman J., (1996) “New Directions in Tourism for Third World Development”, *Annals of Tourism Research*, 23 (1): 48-70.
- Clancy M. J. (1999) “Tourism and Development: Evidence from Mexico”, *Annals of Tourism Research*, 26 (1): 1-20.
- Dawe D., (1996) “A New Look at the Effects of Export Instability on Investment and Growth”, *World Development*, 24 (12): 1906-1913.
- Diamond J., (1977) “Tourism’s Role in Economic Development: The Case Reexamined”, *Economic Development and Cultural Change*, 25 (3): 539-553.

- Durbarry, R. (2004), "Tourism and Economic Growth: the Case of Mauritius", *Tourism Economics*, 10(4): 389-401.
- Edwards, S. (1993) "Openness, Trade Liberalization and Growth in Developing Countries" *Journal of Economic Literature*, 31: 1358-93.
- Eugenio-Martín, J. L., N. M. Morales and R. Scarpa (2004) "Tourism and Economic Growth in Latin American Countries: A Panel Data Approach", FEEM Working Paper No:26.2004, <http://www.feem.it/NR/rdonlyres/881EB22A-4CF2-4FE8-9E78-D8C9AB1E65FD/1057/2604.pdf> (Ocak 2006)
- Feder G. (1983) "On Exports and Economic Growth", *Journal of Development Economics*, 12 (1-2): 59-73.
- Ghatak, S., C. Milner and U. Utkulu (1997) "Exports, Export Composition and Growth: Cointegration and Causality Evidence for Malaysia", *Applied Economics*, 29:213-233.
- Giles, Judith A. and Cara L. Williams (2000), Export-led Growth: A Survey of the Empirical Literature and Some Noncausality Results Part 1, Econometrics Working Paper EWP0001, <http://web.uvic.ca/econ/ewp0001.pdf> (Aralık 2005).
- Glezakos C., (1973), "Export Instability and Economic Growth: A Statistical Verification", *Economic Development and Cultural Change*, 21: 670-678.
- Greenaway, D. and D. Sapsford (1994a) "What Does Liberalization Do for Exports and Growth", *Weltwirtschaftliches Archiv*, 130: 152-74.
- Greenaway, D. and D. Sapsford, (1994b) "Exports, Growth, and Liberalization: An Evaluation" *Journal Of Policy Modelling*, 16: 165-86.
- Guillaumont, P., (1987) "From Export Instability Effects to International Stabilization Policies", *World Development*, 15 (5): 633-643.
- Henry E. W., and Deane B., (1997), "The Contribution of Tourism to Economy of Ireland in 1990 and 1995", *Tourism Management*, 18 (8): 535-553.
- İlkin A., ve M. Z. Dinçer (1991), Turizm Kesiminin Türk Ekonomisindeki Yeri ve Önemi, TOBB Yayınları, Ankara.
- Jiménez I. C., and M. A. Ortuño (2004), "The Role of the Tourism Sector in Economic Development: Lessons from the Spanish Experience", http://www.feweb.vu.nl/ersa2005/final_papers/488.pdf (Şubat 2006)
- Karluk, S. Rıdvan (1995), *Türkiye Ekonomisi: Tarihsel Gelişim-Yapısal Değişim*, 2. Baskı, Beta A.Ş. İstanbul.
- Kazgan, G. (1988), *Ekonomide Dışa Açık Büyüme*, Son Gelişme ve Rakamlarla Güncelleştirilmiş 2. Basım, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul.
- Kenen P. B., and C. S. Voivodas (1972), "Export Instability and Economic Growth", *Kyklos*, 25: 791-804.

- Kepenek Y. ve N. Yentürk, (2000), *Türkiye Ekonomisi*, Geliştirilmiş 10. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Kılıçbay, A. (1994), *Türk Ekonomisi: Modeller, Politikalar ve Stratejiler*, 5. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- Krueger A. O. (1980), "Trade Policy as an Input to Development", *American Economic Review Papers and Proceedings*, 70, May, 288-292.
- Lanza A. and Pigliaru F. (2000), "Why are Tourism Countries Small and Fast-growing?", <http://www.crenos.it/working/pdf/99-6.pdf> (Ocak 2006)
- Lanza, A. P. Temple and G. Urga (2003) "The Implications of Tourism Specialisation In the Long Run: An Econometric Analysis for 13 OECD Economies", *Tourism Management*, 24: 315-321.
- Lim D., (1976), "Export Instability and Economic Growth: A Return to Fundamentals", *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 38: 311-322.
- Love J., (1987) "Export Instability in Less Developed Countries: Consequences and Causes", *Journal of Economic Studies*, 14 (2): 3-80.
- Love, J. (1994) "Engines of Growth: The Export and Government Sectors", *World Economy*, 17: 203-18.
- MacBean A. I., (1966), *Export Instability and Economic Development*, George Allen&Unwin Ltd., London.
- Maizels A. (1987), "Commodities in Crisis: An Overview of the Main Issues", *World Development*, 15 (5): 537-549.
- Perry J. M., J. W. Steagall and L. A. Woods (1997) "Cuban Tourism, Economic Growth, and The Welfare of Cuban Worker" *Cuba in Transition*, ASCE, <http://lanic.utexas.edu/la/cb/cuba/asce/cuba7/Perry.pdf>. (Kasım 2002).
- Poirier, Robert A. (1997). "Political Risk Analysis and Tourism", *Annals of Tourism Research*, 24 (3): 675-686.
- Rural and Agricultural Incomes with Sustainable Environment (RAISE) (2002) "Tourism - Engine for Economic Growth and Sustainability Under RAISE", <http://www.raise.org/tourism/pubs/tourism.pdf>. (Kasım 2002)
- Ram, R. (1985) "Exports and Economic Growth: Some Additional Evidence" *Economic Development and Cultural Change*, 33: 415-425.
- Ram R. (1987) "Exports and Economic Growth in Developing Countries: Evidence from Time-Series and Cross-Section Data", *Economic Development and Cultural Change*, 36 (1): 51-72.
- Salvatore D. (1990) *International Economics*, Third Edition, Macmillan Publishing Company, New York.
- Sequeira T. N., and C. Campos (2005) "International Tourism and Economic Growth: A Panel Data Approach", FEEM Working Paper No: 141.2005

- <http://www.feem.it/NR/rdonlyres/89519C3D-0544-4E07-B34A-BDF8A810E641/1796/14105.pdf> (Ocak 2006).
- Seyidoğlu H., (1999), Uluslararası İktisat: Teori, Politika ve Uygulama, Geliştirilmiş 13. Baskı, İstanbul.
- Sinclair, M. T. and A. Tsegaye (1990) "International Tourism and Export Instability", *Journal of Development Studies*, 26(3): 487-504.
- Sinclair, M. T. (1998), "Tourism and Economic Development: a Survey", *Journal of Development Studies*, 34 (5): 1-51.
- Stork, Ute E. M. The Tourism Industry in the Third Millennium is a Resilient Industry, Shown at the Impact of the Terror Attack of 9-11-2001, La Salle University, 2002.
- Şahin, H., (2002), *Türkiye Ekonomisi: Tarihsel Gelişimi-Bugünkü Durumu*, Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 7. Baskı, Ezgi Kitabevi, Bursa.
- Tooman L. A., (1997) "Tourism and Development", *Journal of Travel Research*, Winter, 33-40.

Veri Kaynakları

- <http://www.dpt.gov.tr>
<http://www.die.gov.tr>
<http://www.foreigntrade.gov.tr>
<http://www.tcmb.gov.tr>
<http://www.treasury.gov.tr>